

УДК 81'272

ПРОБЛЕМА МОВНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Сідельніков В.П., Сушинська І.М.

Актуальність. Ще ніколи за весь час існування слова «мова» не було поруч із ним такого розмаїття визначень. У даному випадку йдеться не про епітети, йдеться про відносні прикметники, що характеризують мову за реальним, правовим статусом, за функціями, тобто про прикметники, що входять до складу термінологічних понять: рідна мова, офіційна мова, державна мова та багато інших. Як відомо, терміни корелюються з поняттями, що мають чітко визначені дефініції. У наш час, коли проблеми мови набувають особливої актуальності, терміни потребують надзвичайної точності, прозорості та однозначності, що дозволяє уникати різнотлумачень. За своїми структурними та семантичними характеристиками терміни не є однорідними, існують терміни-концепції та робочі терміни. Другі часто вживаються як стилістичні варіанти перших, що зумовлює важливість окреслення чітких смислових меж вихідних концептуальних термінів.

Постановка проблеми. У текстах, присвячених проблемам мовно-національної політики, часто функціонує термін «рідна мова». Відсутність наукового тлумачення цього поняття часто призводить до непорозуміння та ускладнень, зокрема під час проведення різноманітних соціологічних опитувань. Так, у питальниках, які використовуються у процесі перепису населення, цей термін наводиться, але респондентам не роз'яснюється його значення, що зумовлює його різнотлумачення: зокрема, одні розуміють під ним мову, якою говорила мати. Не випадково у соціолінгвістиці визначають: «Рідна мова – це мова, засвоєна у дитинстві, навички використання якої переважно зберігаються і у дорослих» [1, с.22]. У даній ситуації ми маємо справу з материнською мовою. В іншому випадку рідною мовою вважають мову того, хто виховував дитину. Але людина може володіти декількома мовами, і, оскільки була певна послідовність оволодіння кожною із них, рідною називають першу мову, яку засвоїла людина.

Іноколи у сім'ях, де спілкуються двома і більше мовами, дитина засвоює одночасно декілька мов, але у цій ситуації одна з них виявляється функціонально сильнішою, бо її людина використовує переважно. Це зумовлює визначення як рідної мови функціонально першої. Але рідною мовою називають мову за етнічною приналежністю людини, хоча у реальності поширені ситуації, коли мовою етносу людина не користується або користується обмежено, наприклад, лише у побуті, у сім'ї [6, с.12].

Вірогідно, найточніше визначив зміст поняття «рідна мова» В.І. Даль, який відзначив, що рідною є та мова, якою людина мислить і говорить, а психологи додають: і бачить сновидіння.

Проблема визначення поняття «рідна мова» тісно пов'язана з проблемою самоідентифікації особистості, визначення її приналежності до мовної групи. Поняття

«мовна група» набуває особливої ваги у термінологічному значенні, зокрема у галузі конституційного права, прав людини.

Соціолінгвісти визначають поняття мовної спільноти як сукупність людей, об'єднаних спільними соціальними, економічними та культурними зв'язками, що здійснюють у повсякденні безпосередні та опосередковані контакти один з одним та різними соціальними інститутами за допомогою однієї або двох мов, поширених у даній спільноті [1, с.20].

Таке розмаїття підходів до визначення змісту поняття «рідна мова» зумовлює спробу встановити значимість кожного з них. Професор кафедри російської мови Інституту філології Київського національного університету ім. Т.Шевченка Є.С Снітко на питання: «Яке з багатьох тлумачень поняття «рідна мова» видається Вам найбільш прийнятним?» – відповідає: «З погляду психології особистості, особливе значення для людини має так звана «мова колиски», тобто перша мова, яку людина засвоїла з дитинства. Зазвичай вона збігається з мовою батьків або одного з них. Саме тому рідною найчастіше називають мову матері» [5, с.51]. Як бачимо з відповіді, по-перше, материнська мова і мова колиски розуміються як один зі станів мовної особистості, тобто мова розглядається лише у психологічному аспекті. По-друге, не враховується значимість функціональна, хоча це поняття різного рівня, бо відомо, що людина народжується із здатністю до мови, мова у подібному значенні має біофункціональну сутність. Але мова – це перш за все явище біосоціальне, тобто саме така мова формується у людини, яка живе у певному соціальному середовищі. Це зумовлює визнання права вільного мовного самовизначення особистості «вихідним пунктом європейського розуміння прав етнічних, мовних та релігійних груп» [6, с.9]. Цитований нами автор посилається на Європейську Рамочну конвенцію про захист прав національних меншин на ст. 3, п.2, у якому зазначається: «Кожна особистість, що належить до національної меншини, має право вільно вирішувати, вважатися або не вважатися такою, – і це рішення або здійснення прав у зв'язку з ним, не повинно завдавати шкоди такій особистості». А це означає, що зарахування особистості до тієї або іншої мовної, етнічної або релігійної групи є святим правом кожної людини.

Загостреність мовних правових відносин часто зумовлює свідомий або несвідомий (через незнання) підхід до визначення мовної, етнічної приналежності особистості. Так, у здійснюваних в Україні соціологічних опитуваннях часто вважають, що рідною мовою особистості є мова етносу, до якого ця особистість належить. У даному випадку ігнорується юридичне визначення цього поняття, відповідно якому етнос (від грецького *ethnos* – народ, плем'я) – позачасова, позатериторіальна, позадержавна сукупність людей, об'єднана спільним походженням (реальним або міфічним), культурою (або деякими її елементами), мовою (часто, але не завжди), історією (справжньою або вигаданою), традиціями, звичаями, самосвідомістю та етнонімом [2]. Як бачимо із визначення, етнос та мова не перебувають в однозначній відповідності, бо одна мова може обслуговувати декілька етносів.

У зв'язку із входженням України у правове поле Європи, довелося зіткнутися з необхідністю кореляції цілого ряду термінів, пов'язаних з етномовними поняттями, з термінами Європейського права. Недбалість, а можливо, і наша термінологічна безграмотність зумовлює правові казуси. Так, у переданому у ЄС Законі про ратифікацію Європейської хартії про регіональні мови або мови національних меншин названі мовні групи, які потребують захисту відповідно Хартії. У переліку мовних

меншин зазначаються єврейська і грецька. Вже у самій назві мовних меншин міститься неточність, бо не існує єврейської мови, існує іврит та їдиш. А про яку грецьку мову йдеться стосовно греків, що проживають в Україні і говорять урумською та румейською мовами? Вживання поняття «грецька мова» є неправомірним, бо у Греції-метрополії говорять новогрецькою. У даному випадку назви етносів та мов, що їх обслуговують, не збігаються. Через термінологічну недбалість створюється ситуація, за якої можлива рерагіфікація документа, поданого у ЄС.

Однією з домінуючих тенденцій мовних стосунків у сучасному світі є тенденція до багатомовності. Цей процес триває незважаючи на посилення етнізації, що відображає прагнення етносів самовизначитися, набути статусу державності. Але цій тенденції протистоїть інша – глобалізація і пов'язана з нею уніфікація політичних, економічних та правових стосунків. Зближення народів у різних галузях діяльності зумовлює необхідність спілкування декількома мовами. Так, для громадян ЄС повинно стати правилом володіти мінімум двома мовами: англійською, французькою, німецькою, іспанською. Хоча, за даними Департаменту іноземних мов при ЄС, не іспанська, а російська мова за ступенем поширеності посідає четверте місце. У зв'язку з цим видаються нелогічними спроби деяких українських етнографів тлумачити двомовність як штучне явище або пояснювати двомовність асиміляторською політикою Радянської або Російської імперії. Однак потрібно приймати за реальність існування в Україні українсько-російської двомовності. Цим зумовлене поширене явище невідповідності етнічного походження та рідної мови.

Велика кількість етнічних українців під час соціологічних опитувань визначає як рідну російську мову. За даними Загальносоюзного перепису населення 1989 року, росіян було в Україні 21%, а осіб, рідною мовою яких була російська, – 33%. Як відзначає Михайло Тульський, за даними Київського міжнародного інституту соціології, у березні 2002 року росіяни склали тільки 16,8% населення України, а українці – 78,4%, водночас 53,2% населення України переважно говорять російською і тільки 44,7% – українською. Подібні результати опитувань отримав і український «Фонд свободи», і російський Фонд «Общественное мнение». Однак під час перепису населення було поставлене питання не про мову, якою мешканці зазвичай спілкуються між собою, а про мову, яку вони вважають рідною. Загалом по Україні назвали рідною українську 67,5% населення (на 2,8% більше, ніж у 1989 році), російську – 29,6% (на 3,2% менше, ніж у 1989). Відсоток людей, що вважають рідними інші мови, збільшився на 0,4% (переважно за рахунок кримськотатарської мови) і склав 2,9%.

У тих регіонах, де практично все населення говорить російською, відсоток тих, хто назвав українську рідною, знизився, не зважаючи на збільшення відсотку українців. У Донецькій області російську назвали рідною 74,9% проти 67,7% у 1989 році, українську – 24,1% проти 30,6%. У Луганській області російську назвали рідною 68,8% населення проти 63,9% у 1989 році, українську у 2001 вважали рідною 30% проти 34,9% у 1989.

У Криму відсоток людей, які вважають рідною мовою російську, знизився з 82,6% до 77%, українську – з 13,7% до 10,1%. Але збільшився відсоток тих, хто вважає рідною кримськотатарську мову. У Криму (без Севастополя) між переписами він зріс з 1,8% до 11,4%, цю мову вважають рідною 93% кримських татар. Російську мову у Криму назвали рідною 99,7% росіян, 59% українців і 6% кримських татар, українську – 40% українців, 20% поляків, 4% болгар, 2% молдован і 1,1% євреїв. Найбільший відсоток населення з рідною російською мовою у Севастополі – 90,6% (з українською – 6,8%).

Водночас у ряді областей із значним поширенням російської мови відсоток осіб, що назвали рідною українську, збільшився. Так, у Дніпропетровській області відсоток мешканців з рідною мовою українською зріс від 61,5% до 67%, з рідною російською – зменшився від 37,2% до 32%; у Сумській області відсоток мешканців з рідною мовою українською зріс від 78,1% до 84%, з російською – знизився з 21,4% до 15,6%. Але як би не змінювалося співвідношення, залишається достатньо високий відсоток осіб, які не ототожнюють рідну мову з етнічним походженням.

Чіткість розмежування понять «рідна мова» та «етнос» є надзвичайно важливою у правовому забезпеченні мовних відношень у регіонах, де проживають національні меншини. Надання статусу офіційних мовам таких етносів залежить від ступеня точності статистичних показників приналежності осіб до тієї або іншої національності. Наприклад, у Фінляндії, з метою визначення мовного статусу муніципалітету (фінський або шведський), щорічно здійснюються переписи населення, а тому кількісне співвідношення етносу, що проживає на території даної адміністративної одиниці, зумовлює визначення його мовного статусу органами управління.

Критерії, які найчастіше враховуються у процесі обрання тієї або іншої мови як державної, певним чином можливо застосувати відносно регіональних мов або мов меншин. Так, Європейська хартія тлумачить «регіональні мови або мови меншин» як мови, що: 1) традиційно використовуються на даній території держави мешканцями цієї держави, які становлять групу, кількісно меншу, ніж інше населення держави; 2) відрізняються від офіційної мови (мов) цієї держави; Вони не вміщують ні діалекти державної мови (мов), ні мови мігрантів.

До числа зазначених критеріїв зараховують:

1) автохтонність населення, коли народ визнається і стверджується громадською думкою корінним, аборигенним за своїм проживанням на даній території порівняно з усіма іншими. Так, для таких областей як Донецька, Одеська, Херсонська, Миколаївська, український і російський етноси є автохтонними, бо жодний з них не може претендувати на первинність заселення цих територій;

2) кількість мовців на даній території, що спілкуються тією або іншою мовою. Якщо за критерій брати більшість населення, що говорить тією або іншою мовою і претендує на особливий мовний статус, тоді й українці і росіяни можуть на нього претендувати; 3) культурні традиції та наявність достатнього прошарку інтелігенції, що говорить тією або іншою мовою. Усе вищевикладене підтверджує, що російський етнос має право претендувати на особливий мовний статус.

Відзначаючи проблемність тлумачення поняття «рідна мова», слід звернути увагу на існування двох аспектів його визначення. Перший – юридичний. На підставі результатів референдуму або перепису населення вводиться статус *широковживаної* регіональної мови, якщо її називають рідною не менше 20% респондентів; статус *поширеної* регіональної мови, якщо її називають рідною не менше 10% респондентів; статус *малопоширеної* набуває мова, яку назвали рідною менше 10% опитаних. Залежно від цього визначається широта, обсяг функцій мови в офіційній галузі. Так, мова широкоживана може використовуватися у роботі державних органів та органів місцевого самоврядування нарівні з державною. Мова поширена використовується у службовому, діловому листуванні. Мова малопоширена може використовуватися лише у межах конкретного населеного пункту. У даному випадку йдеться тільки про одну функцію, яку може виконувати мова: регіональна мова у названих статусах торкається

тільки функції спілкування та отримання інформації. Але існує й інший момент у тлумаченні поняття «рідна мова» – момент етнокультурний. Цю ознаку рідної мови глибоко і точно сформулював професор В.В. Колесов: «Что касается языка, как хранителя концептов национальной культуры, речемыслительной и мировоззренческой сферы – тут дело другое. В этом смысле сохранение любого языка, даже самого маленького народа, становится важной задачей всего мирового сообщества. Из этого следует, что язык как культурное достояние народа – это не тот язык, на котором мы слушаем вести или читаем газетные новости... а тот язык, который живет в нас, облагораживая и осветляя» [3, с.22].

Складність вирішення людиною питання, яка мова є для неї рідною, зумовлена тим, що мова багатофункціональна, бо вона може бути носієм культури і ментальності, виконувати інструментальну функцію, тобто бути засобом спілкування у різних галузях діяльності людини, виконувати когнітивну функцію. В умовах багатомовності визначення людиною рідної для неї мови ускладнене переплетенням функцій, які виконуються тією або іншою мовою. Окрім того, термінологічна проблема вживання словосполучення «рідна мова» полягає у тому, що загальноовживане поняття обтяжене великою кількістю смислових конотацій, які заважають цьому словосполученню бути повноцінним терміном. Який вихід із цієї ситуації? Їх два: перший – необхідно дати чітке визначення цього словосполучення як терміна у співвідношенні з юридичною галуззю; другий – потрібно шукати заміну, тобто знайти лексему, яка була б вільна від семантичних конотацій, тобто однозначна. Адаже часто у мовній практиці ми вживаємо іншомовні слова: українські слова «згода», «домовленість» у юридичній науці були замінені іншомовним словом «консенсус». Останнє набуло значення: форма досягнення згоди сторін без голосування (у практиці міжнародного права); засіб досягнення згоди під час укладання угод (консенсуальні угоди). Подібне розмежування маємо і щодо слів «спілкування» та «комунікація». Останнє переважно використовується як термін. У даному випадку розмежування стосується не тільки стилістичного, але й понятійного аспекту.

Висновки. Таким чином, у процесі мовної ідентифікації особистості у протиріччі з'єднуються три вияви: перший – мова як носій культури і ментальності, другий – мова як засіб спілкування, третій – мова як інструмент думки. Найчастіше у дійсності перший вияв є доміантним у визначенні особистістю рідної мови. Вірогідно, що етнічний початок закладено у людині майже на генному (не з погляду біологічного, а з погляду соціобіологічного) рівні.

Список літератури

1. Беликов В.И., Крысин Л.П. Социолингвистика. – М., 2001. – С.22.
2. Большой юридический словарь/ Под ред. А.Я.Сухарева, В.Д.Зорькина. В.Е.Крутских. – М.: Инфра-М. 1999.
3. Горбачевич К.С., Хабло Е.П. Словарь эпитетов русского литературного языка. – Л., 1979. – С.560-565.
4. Колесов В.В. Жизнь происходит от слова... – СПб: Златоуст, 1999. – С.22.
5. Снитко Е.С. Вы спрашивали? – Мы отвечаем// Русский язык, литература, культура в школе и вузе. – 2005. – №1 – С. 50-52.
6. Шульга Н.А. Базовые принципы и ценности европейских стандартов языковой политики // Проекты законов о языках – экспертный анализ. – К., 2000. – С. 12-13.

Поступила до редакції 26.01.2006 р.